

ТАРТУСКАТА ШКОЛА ОТ 60-ТЕ ГОДИНИ КАТО СЕМИОТИЧЕН ФЕНОМЕН*

БОРИС ГАСПАРОВ

А в дъждовни дни те се събираха често.**

В тази статия няма да засягам непосредствените и по-далечните източници, от които тръгна семиотиката и структурната поетика на 60-те години; за това е писано вече немало¹. Предмет на моя интерес е „знаковият“ аспект на това научно движение; искам да покажа в каква степен и в какъв смисъл семиотичните изследвания сами представляваха културен „текст“, отразил духа на времето.

Лесно е да се забележи, вглеждайки се в имената на онези, които активно работеха през 60-те и началото на 70-те години в рамките на научното направление, получило названието „Тартуско-Московска“ школа по структурна поетика и семиотика², че само една неголяма част от това многочислено и многостранно по интересите си научно съобщество бяха естонски и руски учени, свързани непосредствено с Тартуския университет. Повечето от участниците му живееха и работеха извън Тарту и Естония — в Москва и Ленинград, Рига, Вилнюс, Ереван. И независимо от това съществува някаква „знакова“ закономерност във факта, че именно Тартуският университет и катедрата по руска литература (оглавявана през тези години от Ю. М. Лотман) стана център на многобройни големи и малки конференции и издания, в които се оформи и самоизрази това научно движение.

Господстващият дух на движението, особено в ранния му стадий, бе строгият професионализъм, чуждеец се от широки социални и общокултур-

* Wiener Slawistischer Almanach, 1989, band 23.

** Из епиграф към повестта на А. С. Пушкин „Дама пика“. Прев. Ат. Далчев. — А. Пушкин. Избрани произведения. Т. 5. С., „Народна култура“, 1972, с. 221. (Бел. пр.).

¹ Принципите на школата в тяхното историческо развитие са изложени в книгата: A n n S h i k m a n. Literature and Semiotics: A Study of the Writings of J. M. Lotman. Amsterdam-New York: North Holland Publishers, 1977. Подробен преглед на работите на школата по поетика и фолклор е направен в статията E. M e l e t i n s k y & D. S e g a l. Structuralism and Semiotics in the USSR. — Diogen, No 73 (Spring 1971), p. 88-115. Непосредствените източници на семиотичните изследвания в лингвистиката са посочени в книгата: D. S e g a l. Aspects of Structuralism in Soviet Philology, Tel-Aviv Univ. 1974 (Papers on Poetics and Semiotics, 2); въпросът за по-далечните предшественици на семиотиката е разгледан в работата на В. В. И в а н о в: Очерк истории семиотики в СССР. М., 1976. Най-накрая, интересен опит за изясняване историята на Тартуската школа чрез категориите на „дуалния“ историко-културен модел, е направен в статията: Б. А. У с п е н с к и й. К проблеме генезиса тартуско-московской семиотической школы. — Труды по знаковым системам, в. 20, Тарту, 1987, 18—29.

² Вж. подробната библиография на работите на школата до средата на 70-те години: К. E i m e r m a c h e r & S. S h i s h k o f f. Subject Bibliography of Soviet Semiotics. The Moscow-Tartu School. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1978.

ни контакти с извънпрофесионалния „външен“ свят. Независимо от това и общият дух на Тартуската школа, и обстоятелствата на формирането ѝ имаха пряко отношение към социалния и психологическият климат на епохата. Самата тенденция към херметично затваряне и отдалечаване от руската езикова и културна среда носеше явни социални и психологични обертонове. В този смисъл школата по семиотични изследвания сама беше изразителен семиотичен феномен. Насоката на нейните изследвания и външните форми на работа, стилът на научното общуване на нейните участници и житейските им норми на поведение и взаимоотношения от само себе си представляваха своеобразен семиотичен „код“, имащ определена знакова ценност в рамките на културната епоха, в която той се формира и функционира.

Още от 50-те години балтийските републики като цяло, а Естония и Тарту в най-голяма степен, се превърнаха в притегателно място за определена част от руската интелигенция. Традициите на академичната свобода и интелектуалната независимост, формирали Дерпт* като уникално явление в руския академичен живот още през миналия век, в значителна степен бяха запазени в Тарту през 50-те и 60-те години. Тук се събираха онези, за които настъпилото по това време „затопляне“ откриваше възможност за еманципация, ако не от официалните институции, то поне от официално санкционираната система на интелектуални ценности. Разбира се, само някои имаха намерение, а и възможности да дойдат в Естония; но и за тези, които продължаваха да живеят и работят извън пределите на тясното Тартуско съобщество, периодичните пътувания до Тарту и потъването в този свят ставаха необходим духовен опит. Самото съществуване на този особен свят даваше усещането за вътрешна независимост, възможност за изход в духовно пространство, защитено от враждебната среда — усещане, жизнено необходимо в условията на неувереното и нестабилно интелектуално размразяване, което ставаше в тези години.

Представителите на рускоезичната и на естонската академична интелигенция, от които се образува кръгът от участници в Тартуските конференции, принадлежаха към различни (главно хуманитарни) професии: лингвисти от различни направления, историци и теоретици на литературата, специалисти по фолклор и митология, етнографи, историци, психолози, математици, логици, изкуствоведи. Това бяха хора от различни поколения, заемащи различно положение в официалната академична и социална стълбица. В рамките на формиращото се в Тарту съобщество всички тези различия ставаха несъществени, сякаш се изнасяха извън скоби. Съществен критерий се оказваше най-вече особената психологическа предразположеност, системата от духовни и социални ценности, обединяваща членовете на съобществото и правеща възможно тяхното общуване, независимо от всички социални и професионални различия.

Струва ми се, най-важна категория от психологията и поведението на „тартуските“ учени от тази епоха е чувството на отчуждение. За учения от тази психологическа формация бе характерно дълбокото недоверие към онова, което го обкръжаваше — не само към официалните учреждения, но дори и към традиционните предмети на научните занимания, общоприетия научен език, формите на общуване с колегите. Духът на късната сталинска епоха се проявяваше съвсем не само в прекия идеологически натиск; отпечатъкът му можеше да се забележи и в такива проявления на професионалния и културен живот, които като че ли не бяха пряко свързани с идеологията и принадлежаха на научната и културната традиция. Този отпечатък се откри-

* Старото име на Тарту. (Бел. пр.)

ваше в особения начин на мислене и характера на асоциациите, в общоупотребяемата фразеология, в границите на привично използвания материал и референтни полета. Освобождаване от всичко това трябваше да донесе не „перестройката“, а отчуждението и бягството; не преустройството, а строителството отново като на чисто място. Интелигентът от „тартуската“ формация търсеше средства да се отдели от контекста, да намери и обгради свободно, незакрепено към „почвата“ духовно пространство — доколкото цялото „обитавано“ пространство на културата бе заразено, — за да построи на това пространство свой особен свят. Разривът на „тартуския“ интелигент с обществото обаче имаше интроспективен характер. В основата му лежеше не стремежът да иска и да получи нещо от обществото, а напротив, желанието да бъде „забравен“ от обществото, да бъде оставен в покой на отвоювания духовен плацдарм.

Един от факторите за това вътрешно отчуждаване бе ярко изразената „западническа“ ориентация на интелектуалните движения от периода на „затоплянето“. Знаенето (дори и пасивно) на чужди езици, четенето на чужда професионална и художествена литература, на популярни книги и списания беше изключително важна категория на поведението и важен фактор за социалната селекция на описвания кръг. Всички постъпващи отвън професионални издания циркулираха от ръка на ръка в кръга на „своите“, препратките към чуждестранни автори съставляваха една важна част едва ли не на всяка работа, последният брой на международните лингвистични и семиотични списания („Linguistics“, „Language“, „Semiotica“) означаваше много повече, отколкото последният брой на „Вопросы языкознания“ или „Вопросы литературы“. Стремежът да се преодолее изкуствената изолация от западния свят, възникнала през предходните двадесет години, беше, разбира се, напълно естествен. Но в тая насоченост на умовете имаше и „знаков“ елемент; напрегнатият интерес към онова, което се намираще зад пределите на „своя“ обитаван свят, беше един от психологическите инструменти на отчуждението. Ученият, въввлечен в този процес, по естествен път губеше общите интереси и даже общия научен език с непосредствените си колеги по катедра или лаборатория, които не бяха засегнати от процеса.

Трябва да се отбележи, че този задпределен „западен свят“ в основни черти оставаше, както и преди, затворен. Образът му, възникващ на основата на избирателни и изкуствени канали на информация, имаше твърде илюзорен и утопичен характер. В специфичната обстановка на духовна еманципация и физическа несвобода, характерна за края на 50-те и началото на 60-те години, апелацията към „Запада“ спомагаше не толкова да се влезе в широкия свят, колкото да се излезе непосредствено от обкръжаващата среда. Независимостта се постигаше не посредством външно освобождаване, а чрез вътрешно затваряне.

Атмосферата на Тарту идеално отговаряше на тази психологическа нагласа: отдалечеността от крупни административни центрове, необичайният — от гледна точка на руския интелигент — стил на всекидневен и академичен живот, „западният“ ореол на града и жителите му. При тези условия самата езикова бариера се оказваше важен позитивен фактор; усилваше херметичността на говорещото руски език съобщество.

Специфичната тартуска атмосфера действуваше като мощен и безпогрешен механизъм за социална и психологическа селекция. Човек с „почвеническа“ психологична нагласа, този, за когото живите връзки с широкия контекст на съвременното общество означаваха през тази епоха повече, отколкото вътрешната еманципация, не би бил в състояние да се потопи в херметичния „тартуски“ свят и да усети стимулиращото му въздействие. За онези, които

се срещаша на тартуска земя, беше лесно да разпознават един в друг сходна ценностна система. Самият факт на стремление към Тарту, способността и желанието да приемеш този специфичен модус на съществуване беше важен диагностичен признак.

Основна форма на работа на Тартуското съобщество станаха семиотичните конференции, свиквани редовно веднъж на две години под донякъде загадъчното (за непосветените) название „Лятна школа по вторични моделиращи системи“; от 1964 до 1973 г. се състояха общо пет такива „школи“. Конференциите се провеждаха през летните ваканции и поради това участието в тях не получаваше официална форма: никой не пристигаеше на лятна школа „командиран“ от своето учреждение. Самото свикване на конференциите бе известно само в тесен кръг. (Съществуваше кръг от постоянни участници в школите; към това ядро всеки път чрез лични контакти се добавяха нови участници, някои от които впоследствие получаваха „постоянен“ статус.)

Летните школи се провеждаха на спортната база на университета, в местността Кяерику (Kääriku) в Южна Естония, обградена от гори и езера. Тези условия по естествен начин ограничаваха кръга на присъстващите. За непосветения беше крайно трудно да узнае за школата и времето на нейното провеждане, а узнал — физически невъзможно да присъства на нея.

Затова пък за „посветените“ формата летни школи имаше огромни преимущества. Няколко дни съвместен живот, откъснат от външния свят, създаваха интелектуална атмосфера, неповторима по интензивността си. Събралото се на извънградската база общество (няколко десетки души) представляваше „чиста“ среда, отделена от контаминация с външния свят. Всички участници взаимно добре се познаваха, всички споделяха общ научен език; всички бяха готови на основата на този общ език взаимно да обменят идеи, колкото и раздалечени да бяха тези идеи от гледна точка на традиционното деление на научните предмети и специалности. В това идеално комуникативно единство изчезваха границите между „живота“ и „науката“, между дискусиите в аудиториите и дружеските разговори. Разбира се, извън Кяерику всеки от участниците водеше професионален и социален живот, чийто характер не можеше да не отразява взаимодействията с външната среда; но срещайки се веднъж на две години в Кяерику, участниците в „лятната школа“ потъваха в херметичен свят, чийто характер изцяло се определяше от собствените им професионален и поведенчески език.

Основно издание, в което се публикуваха работите на участниците в семиотичните школи, стана серията „Труды по знаковым системам“, започнала да излиза през 1964 г. (изданието продължава и до днес, макар че от средата на 70-те години формата му съществено се измени). Серията излизаше в рамките на „Ученые записки“ на Тартуския университет“ („Acta et commentationes universitatis Tartuensis“) — академично издание с малък тираж, неразпространявано в книжарниците (сдобиването с брой беше възможно само чрез поръчка непосредствено до издателството на Тартуския университет). Редакторите и авторите на „Трудовете“ не само не съжаляваха за това, но дори се гордееха с малката достъпност до изданието. Търсенето на „Трудовете“ беше огромно и в Съветския съюз, и в чужбина, но „страшничият“ читател на практика почти нямаше достъп до тях.

Херметизмът на научното съобщество се поддържаше също и от приетия в неговия кръг езотеричен научен език. Езикът, на който говореха и пишеха „тартуските“ учени, беше наситен с терминология, иманентна на семиотичните изследвания и неупотребима извън пределите им. Много от изразите на този особен „семиотичен“ език се създаваха от членовете на групата и бяха в обръщение изключително в общуването помежду им. Твърде мно-

го думи представляваха пряка транслитерация на чужди термини, неупотребявани в рускоезичната научна традиция, което придаваше на този езотеричен език характерен „западняшки“ оттенък. Тези колективни усилия, съзнателни и несъзнателни, водеха към създаването на „чист“ семиотичен език: от една страна, единен за цялото поле на семиотичните изследвания, а от друга — отделен от „външната“ научна традиция³. Владенето на този иманентен език осигуряваше общуването вътре в съобществото и преграждаше пътя на случайния човек. Членът на семиотичната школа свободно разбираше работата, изложена устно или писмено на езика на школата, колкото и отдалечен да беше предметът ѝ от собствените му знания и интереси; „външният“ изпитваше значителни трудности в разбирането на семиотичната работа, дори и тя да се отнасяше за добре известен му и интересуща го проблем.

Описваният от мен „поведенчески код“ на Тартуската школа се формира по силата на напълно определени външни причини. Степента на интелектуална независимост, откритостта на научните търсения и дискусии, достигната от школата, беше възможна само при условие на обособяването ѝ от официалния научен живот. Поведенческата стратегия, на чиято основа се осъществяваха подборът и общуването в рамките на семиотичната школа, бе оправдана от външните обстоятелства и участниците в нея добре разбираха това.

И независимо от всичко, приспособяването към външните обстоятелства беше само предпоставка за възникването на подобна система на мислене и поведение. Формирането ѝ бе свързано не само с външни, но и с вътрешни причини. Членовете на тартуския кръг се потапяха в създадената от тях затворена среда не против волята си, подчиняваха се не само на външната необходимост. Изолираността на съобществото съвсем не предизвикваше неудовлетвореност, съжаление за това, че са невъзможни по-открити форми за дейността му. Напротив, потапянето в „чистата“ среда на херметичното общуване се изживяваше като позитивен опит. Това може да се обясни само с факта, че формите на съществуване на съобществото не му бяха механично нат-

³ Ще посочим някои произволно избрани примери на този език:

„Мы будем описывать гадание на картах в двух системах терминов: сначала будут изложены полевые данные гадания через метаязык лингвистической терминологии (разд. 1), далее основные выводы будут описаны в терминах логической классификации семиотических явлений Пирса-Морриса (разд. 2) (М. И. Лекомцева, Б. А. Успенский. Описание одной семиотической системы с простым синтаксисом. — Труды по знаковым системам, в. 2, Тарту, 1965, с. 94).“

„Кетские религиозно-магические знаковые системы (RS) могут быть описаны посредством введения шести уровней различных объектов, выступающих как знаки-личности: I-RS, II-RS, III-RS, IV-RS, V-RS, VI-RS. Распределение объектов (знаков-личностей) по этим уровням и последовательность уровней определяются характером их моделирующей функции и степенью включенности каждого из уровней, числом объектов каждого уровня и степенью открытости каждого уровня (В. В. Иванов, В. Н. Топоров. К описанию некоторых кетских семиотических систем. Ibid, с. 119).“

„Наблюдая биполярную организацию на самых различных уровнях человеческой интеллектуальной деятельности, можно было бы выделить оппозиционные пары, в которых на одном полюсе будут преобладать дискретно-линейное, а надругом гомеоморфно-континуальное начало организации, и установить определенную параллель с левополушарным и правополушарным принципами индивидуального мышления человека (Ю. Лотман и н. Феномен культуры. — Труды по знаковым системам, в. 10, 1978, с. 8).“

„Предлагаемый подход базируется на ряде исходных допущений, важнейших из которых — признание музыкального языка системой, реализуемой в музыкальной речи, то есть признание того, что множество наблюдаемых нами текстов представляет собой вторичное явление — манифестацию, как бы результат работы некоторого генеративного устройства, представляющего собой структуру (Б. М. Гаспаров. К проблеме изоморфизма уровней музыкального языка (На материале гармонии Венского классицизма). Труды по знаковым системам, в. 7, 1975, с. 217).“

рапени отвън, а адекватно отразяваха насочеността на умовете на членовете му, тяхната колективна, професионална и психологична ценностна нагласа. Съществуваше дълбока връзка между научното направление, на чиято основа възникна семиотичният подход за изучаването на културата, от една страна, и външните условия за съществуването на семиотичната школа през 60-те години — от друга.

Основен методологически център на семиотичните изследвания, който през 60-те години обединяваше всички членове на школата, бе представата за дуалистичното битие на всички проявления на културата, в чиято основа беше залегнало формулираното от Ф. де Сосюр по отношение на езика противопоставяне между „език“ и „реч“ (*langue — parole*). Съгласно този подход всяка наблюдавана от нас форма на човешка дейност в обществото — било общуване на вербален език, създаване и възприемане на произведение на изкуството, религиозни обряди и магически ритуали, формите на социален живот и всекидневно поведение, модата, играта, знаците на личните взаимоотношения и социалния престиж — представляват от само себе си вторичен феномен: „реч“ или „текст“. Всеки текст е построен на основата на някаква абстрактна, скрита от непосредствено наблюдение система от правила — „език“ или „код“. Всеки акт на поведение в установена културна среда представлява изказване на определен културен език; за да могат успешно да общуват в границите на културното съобщество, членовете му трябва да владеят „кодовете“, приети в това съобщество. Само знанието на съответните кодове позволява на члена на съобществото да поражда правилни културни „текстове“, имащи смисъл за носителите на дадения културен език, и да разбира предлаганите му „текстове“, оценявайки ги като правилни или неправилни, смислени или безсмислени, трафаретни или новаторски. Самият факт на отклонение на изказването от приетия код получава свой смисъл единствено при познаване на базовите правила, от които това изказване се отклонява; нарушението на кода се оказва негативен случай на използването му. Нито един текст на културата не може да бъде адекватно прочетен по пътя на простото емпирично възприемане и наблюдение; за разбирането му е необходимо или интуитивно да се владее съответният културен език, или той да се реконструира по пътя на научното описание, т. е. да се построи неговата „граматика“⁴.

Системата от правила, образуващи кода, изгражда затворено в себе си структурно единство, чиито компоненти закономерно са съотнесени помежду си. За да се реконструира това идеално абстрактно единство, разположено отвъд физическото битие на предмета, е необходимо да се откъснем от моментните, конкретни и преходни фактори, присъстващи във всеки реален акт на общуването: например въздействието на обкръжаващата среда, динамиката на взаимодействието помежду им и с околните. Вниманието на изследователя е съсредоточено върху ефекта, който произвежда даденият текст върху слу-

⁴ Универсалното определение на културните текстове в отношението им към езика е дадено в класическите работи на А. Пятигорски и Ю. Лотман от началото на 60-те години А. М. П я т и г о р с к и й. Некоторые общие замечания относительно рассмотрения текста как разновидности сигнала. — В : Структурно-типологические исследования. М., 1962, 144—154; Ю. Л о т м а н. О разграничении лингвистического и литературоведческого понятия структуры. — Вопросы языкознания, 1963, 3; Ю. М. Л о т м а н, А. М. П я т и г о р с к и й. Текст и функция. — В: Третья летняя школа по вторичным моделирующим системам, Тарту, 1968, 74—88. Вж. също и колективния „манифест“ на семиотическата школа: В. В. И в а н о в, Ю. М. Л о т м а н, А. М. П я т и г о р с к и й, В. Н. Т о п о р о в, Б. А. У с п е н с к и й. Тезисы к семиотическому изучению культуры (в применении к славянским текстам). — В: *Semiotyka i Struktura Tekstu*. Warszawa, 1973, 9—32.

шателя при съотнасянето му с определен код на културното поведение, който този слушател владее. От тази гледна точка изброените по-горе „външни“ явления ни се струват второстепенни, независимо каква роля играят в създаването на действителния ефект, получаван от реалното съобщение в конкретната обстановка. Предполага се, че структурата на кода определя някои фундаментални параметри при възприемането на текста, „моделира“ текста по определен начин — до и извън конкретните обстоятелства, в които този текст влиза в обществото. (Някои от тези външни фактори могат абстрактно да се включат в описанието като „прагматически“ параметри на кода.)

Абстрактният и иманентен характер на кода естествено навежда на мисълта за непроменливото изграждане на различните културни езици. Подобна генерализация на различните конкретни кодове има двойна насоченост. От една страна, открива се възможност да се говори за културата в цяло като за „макросистема“ или „система на системите“, в която всеки конкретен аспект на културната дейност се проявява като частен механизъм (подсистема), взаимодействащ с други механизми в състава на културното устройство като цяло. От друга страна, мощна реализация получава идеята (изказана навремето от Сосюр) за единството на структурните принципи, на които се основава всяка знакова система, функционираща в обществото и за произтичащите от това възможности за построяване на универсална теория за знаковия код. Всички културни езици се проявяват на фона на тази всеобща семиотична метаструктура като нейни частни реализации; разбирането на устройството на всеки частен език се моделира от отношението му към абстрактната метаструктура в степената, в която всеки конкретен текст се моделира от съответния му език. Този вторичен, производен характер на всички частни семиотични езици, функциониращи в обществото, се отрази в наименованието, което те получиха в работите на Тартуската школа: „вторични моделиращи системи“.

Не е трудно да се види паралелизмът (или, изразявайки се семиотично, „изоморфизмът“) между принципите на семиотичните изследвания и описанията по-горе социални и психологически обстоятелства, при които се формират и работеше семиотичната школа. Ще отбележим преди всичко бягството от субстанцията на културата в една условна реалност, иманентна по отношение на външните условия на нейната реализация. При подобен подход емпиричната реалност на общуването и взаимодействието между хората в границите на културното съобщество изглежда като неприятен хаос, чийто път изследователят е длъжен да прегради в описанието си. Херметичното затваряне на предмета на изследването се разбираше като необходим принцип, без който е невъзможно да се достигне търсеното равнище на научна обобщеност и последователност на описанието. Че истинското научно описание непременно трябва да бъде обобщено (т. е. като идеал, потенциално да покрива множеството различни предмети — всичко и всякакви предмети) и последователно или „непротиворечиво“ (т. е. като идеал, да бъде самодостатъчно и затворено в целостта си — изцяло да се извежда от изходните си принципи) — изглеждаше веднъж завинаги определено, като аксиома. Ценността на тази аксиома въобще не се съотнасяше с емпиричните свойства на изучавания предмет и с това, доколко интересни (също чисто емпирично) могат да бъдат резултатите, получавани въз основа на използването ѝ. Въпросът за интересността на отделните частни резултати като че оставаше на втори план. Всяко отделно описание се възприемаше като „манифестация“ на изходните общи принципи и така се включваше в единна парадигма с множество други описания. В тази парадигма новаторските анализи, внасящи съществено ново в разбирането на предмета, съседстваха с простото пре-

писване на съществуващите сведения на униформения език на семиотичното описание. Колкото и да се усещаше разликата между тях в чисто „житейски“ смисъл — на равнище „код“ на семиотични изследвания, те всички се извяваха, съотнасяйки се помежду си, като части на единна система. Утопичният стремеж към единство, всеобхватност и всесъпоставимост на явленията явно преобладаваше над интереса към всяко явление поотделно.

Разкриването на връзки и сходства между различни обекти, които в емпиричното битие на културата сякаш нямаха нищо общо помежду си, носеше в себе си (особено в началото) огромен стимулиращ ефект. Където и да попадеше погледът на изследвателя, мислещ чрез категориите на семиотичния език — навсякъде пред него се появяваха скрити дотогава аспекти на изграждането на културния феномен и в характера на функционирането му, черти, които даденият феномен разделяше с множество други, като закономерно съставни части на единно, системно организирано цяло. Мисълта на учения се устремяваше от емпиричната повърхност на явлениято към онази отвлечена форма, която предметът приема, бидейки представен чрез категориите на семиотичния код. Колкото по-голям брой различни явления се удаваше да се съотнесат със структурата на кода, толкова по-поразяващ се оказваше ефектът на преобразуване на смисъла на всяко от тези явления и толкова по-широки възможности се откриваха за закономерното им включване в единния механизъм на културата. От този духовен опит постепенно израстваше образът на единното здание на общочовешката култура, построен на основата на единни конструктивни закономерности, здание, чийто „план“ детайл след детайл все по-явно се саморазкриваше в семиотичните изследвания. Дори и мимолетното, повърхностното съприкосновение на предмета с инструментариума на семиотичния анализ се оказваше достатъчно, за да се разкрият в него неограничените възможности за преобразуването му, да се набележи план за усвояването му в бъдеще. Възникваше неповторимото чувство на лекота, на неограничени възможности, на отсъстващо съпротивление на средата и материала: едно своеобразно усещане за „безтегловност“, получавана в херметично затворена среда.

Атмосферата на Тартуското съобщество създаваше идеални условия за междудисциплинарно общуване и сътрудничество. Вече говорих за това, че съзнанието на семиолога се определяше не толкова от първоначалната професионална принадлежност, колкото от общата интелектуална нагласа. Всички участници в съобществото бяха специалисти в различни области на науката, но общуването между тях се осъществяваше не в рамките на отделните професии, а въз основа на общия език. „Тартуският“ историк на литературата и лингвистът, етнографът и музикологът намираха много повече стимули за взаимно общуване, отколкото със своите непосредствени колеги по професия. Пъстрият състав на групата спомагаше за това в същата степен, както и общата психологическа нагласа за бягство от „своята“ среда, при което приобщаването към „чуждото“ носеше освобождаващ и стимулиращ ефект. Всъщност дейността на всеки член от школата през този период беше непрекъснато пресичане на традиционните граници, пренасяне на своята работа в сфери, лежащи традиционно отвъд нейните предели⁵. Поетиката и теорията

⁵ Ще посочим заглавията на някои работи, публикувани във втория брой на „Труди по знаковым системам“, за да се добие представа за спектъра на интересите и общуванията между участниците в семиотичната школа: А. М. П я т и г о р с к и й. Некоторые общие замечания о мифологии с точки зрения психолога; Б. Л. О г и б е н и н. К вопросу о значении в языке и некоторых других моделирующих системах; В. А. З а р е ц к и й. Ритм и смысл в художественных текстах; Б. А. У с п е н с к и й. Предварительные замечания к персоналогической классификации; Б. Ф. Е г о р о в. Простейшие

на изкуствата (музика, живопис, кино) очакваха кардинални резултати от използването на лингвистичния апарат; лингвистиката се насочваше към сближаване с математическата логика, математиката се вдъхновяваше от източната митология и средновековната живопис (описани с помощта на най-нови методи). Докато лингвистите и литературоведите асимилираха постиженията на биологията (по-специално принципа на асиметрията на полукълбата на главния мозък)⁶, биолозите търсеха възможност да приложат в изследванията си такива лингвистични понятия като „код“, „опозиция“, „равнище на структурата“ и т. н.⁷ Унищожаването на границите между дисциплините подчертаваше единството на създаваното семиотично здание. Колкото по-явно отделните секции на това здание се оказваха свързани помежду си, толкова по-слабо се усещаше връзката им с изследванията на същия предмет, положен вън от зданието. Идеалното единство на получената картина и в същото време идеалната ѝ затвореност, съзнателното отстраняване от извънсистемната откритост и нееднородност на света и от емпиричната научна традиция като от външен хаос — ето това бяха чертите на тази семиотична утопия.

В изложението си вече няколко пъти употребявам думата „утопия“. Действително, дейността на семиотичната школа от 60-те години съдържаше в себе си явни черти на утопично мислене. Могат да се подчертаят такива характерни негови признаци като стремежа към абсолютен синтез, в който всичко и всякакви явления биха получили закономерно съотнасяне едно с друго; тоталното мислене, преобладаване на общите цели над частните „емпирични“ интереси; усещането за спрялото време, свързано с глобалността на целта — движението напред оттук насетне би следвало да е реализиране на начертания план до пълното му осъществяване. Утопичният синтез носи черти на откровение: мигновено и радикално преобразява емпиричния свят от хаос в подреден космос. Този ефект дава усещането за власт над емпиричния свят: ние владеем материала, а не той нас; посветеният се чувства освободен от „лепкавостта“ на жизнения процес — освободен в сферата на изучаваните явления в същата степен, както и в сферата на обкръжаващата го професионална среда и традиционна ценностна йерархия. Членовете на движението се самоосъзнават като „братство“ от посветени, обединени от общо знание и устремност към обща цел. Най-накрая, тоталността на утопичното мислене води към унищожаване на границите между художественото или научното творчество и „живота“. Различието на семиологичното изграждане на живота, специфично се отличаваеше от, да речем, символисткия по това, че негов предмет бяха не толкова житейските „текстове“ като такива, колкото езикът, чрез който тези текстове се кодифицираха и получаваха осмисляне. „Битовото поведение“ на семиолога се характеризираше преди всичко от ези-

семиотически системи и типология сюжетов; Т. В. Цивьян. К некоторым вопросам построения языка этикета; Д. М. Сегал. Опыт структурного описания мифа; И. А. Чернов. О структуре русского любовного заговора; В. Н. Топоров. К семиотике предсказаний у Светония; Ю. М. Лотман. О понятии географического пространства в древнерусских средневековых текстах; В. Н. Топоров. Заметки о буддийском изобразительном искусстве в связи с вопросом о семиотике космологических представлений; Б. А. Успенский. К системе передачи изображения в русской иконописи; М. М. Ланглебен. Описание системы нотной записи; Е. В. Падучева. О структуре абзаца; Ю. И. Левин. Структура русской метафоры; С. М. Толстая. О фонологии рифмы; Д. М. Сегал, Т. В. Цивьян. Структура английской поэзии нонсенса; М. Данилов, Ю. Либерман, А. Пятигорский, Д. Сегал, Б. Успенский. Предварительное сообщение об опыте семиотического исследования речевого потока под действительным мескалином.

⁶ В. В. Иванов. Чет и нечет. Асиметрия мозга и знаковых систем. М., 1978.

⁷ Конференцията на тема „Биология и лингвистика“ се проведе в Тарту през 1978 г.

ка, чрез който той мислеше, изразяваше се и взаимодействаше с външния свят.

Утопичният характер на семиотиката от 60-те години я сродява с много художествени и интелектуални движения от началото на века — от символизма до дейността на ОПОЯЗ. Разбира се, в това няма нищо удивително, доколкото семиотиката и структурната поетика от 60-те години генетично са най-тясно свързани със символистките и постсимволистките теории за поетичното слово, поетиката на формалната школа и структурната лингвистика. Може само да се отбележи, че в сравнение със своите научни предшественици семиотичната школа от периода на „затоплянето“ се отличава с по-радикален стремеж към затваряне и интроспекция. Философските, естетическите и езиковите идеи от началото на века са тясно свързани със съвременните художествени явления, с различни аспекти на литературния и социалния живот. Колкото и елитарно малобройно да е било едно или друго движение от периода 1900—1920 година, колкото и езотерични да са изглеждали за съвременниците му неговите идеали, неговият научен или художествен език, то се е стремяло да се укрепи в съвременната култура, да се утвърди в борбата с предшествениците си и с конкуриращите го движения.

За разлика от тях усилията на участниците в семиотичното движение от 60-те години бяха насочени към утвърждаване „иманентния“ характер на школата, на нейната извънположеност спрямо контекста. Социалната и културната ситуация на 50-те години — прекъсването на живата културна традиция, разрушена от двете предшестващи катастрофални десетилетия, и появилата се възможност за вътрешна еманципация при запазена несвобода на външните условия за съществуване — служеше като благоприятна хранителна среда за такава направление. Херметичната семиотична утопия носеше по-скоро еманципация, отколкото освобождение, тя се вдъхновяваше от образа на идеално построено и затворено убежище, а не от идеално построения и обновен свят. Идеята за семиотичния компендиум и опитът за възплътяването му бе едно от важните и характерни явления, в които се възплъти духът на 50-те и 60-те години.

През 70-те години условията за работа на школата и нейните вътрешни двигателни механизми започнаха да се изменят. В условията на влошаващ се идеологически и културен климат еманципацията ставаше все по-невъзможна. Невъзможно беше повече да се провеждат в предишната форма „летните школи“ и след 1973 г. те бяха прекратени; замениха ги, от една страна, по-широките конференции, провеждани в различни градове, а от друга — постоянно действащите семинари, обединили по-тесни и еднородни групи от специалисти. Обемът на „Труди по знаковъм системам“ бързо намален от издателството, което наложи необходимостта съществено да се измени характерът им: обширните междудисциплинарни компендиуми се замениха от компактни монотематични броеве.

На тези външни фактори обаче съответстваше вътрешната логика на еволюцията както на семиотичните изследвания като цяло, така и на отделните учени. Периодът на „първоначалното усвояване“ на света чрез категориите на семиотичния език завърши. Безкрайните пресичания на традиционните граници и съполагане на обекти въз основа на достатъчно повърхностно усвояване на тяхната „субстанция“ престана да удовлетворява. Възникна необходимост от по-дълбоко навлизане в изучавания обект и условията му на съществуване в обществото. Това водеше до разпадане на междудисциплинарните привличания и възраждане на интереса към контекста, към обкръжаващото като битие на всеки предмет, а също и към традицията на него-

вото изучаване. Семиотичното съобщество губеше усещането за своята цялостност и уединеност от външния свят.

В задачата на настоящата статия не влиза описанието на това, как семиотичните изследвания постепенно надрастваха границите на първоначалното състояние. Това беше болезнен, но неизбежен и позитивен по съдържанието си процес. За онези, които привикнаха към усещането за безтегловност, не беше никак лесно отново да привикваг към естествената тежест и лепкавост на нещата, към отсъствието на гарантирани граници на обитаваното духовно пространство. Утопията на 60-те години повече не съществува в чист вид; но осъзнаването на нейния характер и на движещите я сили е необходимо за разбирането на много черти от съвременната наука и съвременното състояние на културата, израслн от почвата на 60-те години.

Превод от руски: Христо П. Манолов